

Ο τόπος δουλειάς και το σπίτι:

Κατά φύλο καταμερισμοί εργασίας στη διαδικασία ανάπτυξης της Αθήνας

NTINA BAÏΟΥ

ΓΙΑ ΤΙΣ ΓΥΝΑΙΚΕΣ, Η ΕΝΝΟΙΑ ΑΛΛά και η εμπειρία της εργασίας είναι πολύ πιο σύνθετες από την αμειβόμενη απασχόληση. Περιλαμβάνουν διαδικασίες και σχέσεις εργασίας που διαπερνούν το σύνολο της καθημερινής ζωής και δύσκολα εντάσσονται σε δυϊστικές ταξινομήσεις: δουλειά –σχόλη, χρόνος εργασίας – χρόνος ανάπαυσης, τόπος δουλειάς – τόπος κατοικίας. Τα χρονικά και γεωγραφικά όρια αυτών των ταξινομήσεων συχνά συγχέονται και μετατίθενται και δύσκολα μπορούν να ερμηνευθούν μέσα από καθιερωμένες αναλυτικές κατηγορίες. Ο τρόπος που οργανώνεται η καθημερινή ζωή προσδιορίζει τους όρους, τις συνθήκες και τις δυνατότητες κάτω από τις οποίες εργάζονται οι γυναίκες.

Για το μεγάλο αριθμό προσώπων που ζει στις πόλεις, οι συνθήκες καθημερινής ζωής διαμορφώνονται, σε μεγάλο βαθμό, από τον τρόπο ανάπτυξης της πόλης – από την οργάνωση του χώρου και του χρόνου που προδιαγράφει η πόλη ως πλαίσιο καθημερινής ζωής. Η πόλη δεν εξετάζεται ως διοικητική ενότητα ή ως φυσικό κατασκεύασμα, ούτε μπορεί να μελετηθεί ανεξάρτητα από τις κοινωνικές σχέσεις των οποίων αποτελεί τμήμα. Η ανάπτυξη της πόλης αναφέρεται σε ζητήματα όπως η γεωγραφική οργάνωση της παραγωγής, το πώς η συσσώρευση του κεφαλαίου δημιουργεί μια «δεύτερη φύση» κτισμένου περιβάλλοντος, οι τρόποι με τους οποίους συγκροτούνται (κοινωνικά και γεωγραφικά) αγορές εργασίας, οι κοινωνικές σχέσεις που αποσυντίθενται και ανασυντίθενται σ' αυτή τη διαδικασία, ο ρόλος που παίζει η ενεργός παρέμβαση ή η παθητική ανοχή του κράτους.

Η σύνθεση αυτών των διαδικασιών διαμορφώνει διαφοροποιημένες συνθήκες καθημερινής ζωής σε διαφορετικές περιοχές, όπου ομάδες κατοίκων έχουν διαφορετικές δυνατότητες πρόσβασης στην απασχόληση, στην κατοικία, στην αναψυχή – εντάσσονται με πολύ διαφορετικούς όρους στη ζωή της πόλης. Τέτοιες διαφοροποιήσεις έχουν μελετηθεί διεξοδικά από την πλευρά της ταξικής διαίρεσης της πόλης, λιγότερο από την πλευρά άλλων διακρίσεων (π.χ. θρησκευτικών ή εθνικών) και ελάχιστα από την πλευρά των κατά φύλο διακρίσεων και των καταμερισμών εργασίας που αυτές οι διακρίσεις προϋποθέτουν και αναπαράγουν.

Σε αντίθεση με τις καθιερωμένες προεγγύσεις, διαμορφώνεται από τις αρχές της δεκαετίας 1970, σχεδόν αποκλειστικά από γυναίκες επιστήμονες, μια κατεύθυνση έρευνας που τοποθετεί τη διάκριση ανάμεσα στα φύλα στο επίκεντρο του ερευνητικού ενδιαφέροντος. Η συγκεκριμένη κάθε φορά οπτική και προσέγγιση διαφέρει, καθώς οι εργασίες εγγράφονται σε διαφορετικούς κλάδους και επιστημονικές περιοχές (ανθρωπογεωγραφία, κοινωνιολογία της πόλης, αρχιτεκτονική και πολεοδομία, πολιτικές επιστήμες, κ.λπ.). Όμως είναι κοινός στόχος η διερεύνηση της σχέσης ανάμεσα στις κοινωνικά προσδιοριζόμενες σχέσεις ανάμεσα στα φύλα και στο κοινωνικά παραγόμενο (αστικό) περιβάλλον. Ακόμη είναι κοινά αποδεκτό ότι, μελετώντας τη χρήση του χώρου και του χρόνου, μπορεί κανείς να κατανοήσει καλύτερα τη φύση της καταπίεσης των γυναικών.¹ Διερευνώνται λοιπόν οι διαδικασίες μέσα από τις οποίες αναπτύσσονται διαφορετικές περιοχές μέσα στην πόλη, πώς αυτές συνδέονται με άλλες περιοχές και πώς «εξοπλίζονται» με υπηρεσίες και εξυπηρετήσεις διαφορετικής ποιότητας και ποσότητας.

Στη συνέχεια, γίνεται προσπάθεια να εντοπιστούν, για την περίπτωση της Αθήνας, οι αντιφατικές συνθήκες και εμπειρίες εργασίας, στον τόπο δουλειάς και στο σπίτι, που συνθέτουν την καθημερινή ζωή των γυναικών και αποτελούν πεδίο αγώνων για να επαναπροσδιοριστούν οι σχέσεις ανάμεσα στα φύλα. Η έμφαση είναι στις πρόσφατες, μετά το 1974, εξελίξεις και η αναφορά στην «Αθήνα» είναι στην ουσία αναφορά στο Πολεοδομικό Συγκρότημα Πρωτευούσης (ΠΕΣΠ), για το οποίο καταγράφεται ξεχωριστά στατιστική πληροφορία από την ΕΣΥΕ και αποτελεί πλαίσιο αναφοράς για πολλά προγράμματα που εκπονούνται από ερευνητικούς φορείς.

Ο τόπος δουλειάς

Η (υπερ)συγκέντρωση πληθυσμού και οικονομικών δραστηριοτήτων επισημαίνεται σε όλες τις επιστημονικές και μη αναφορές στο ΠΕΣΠ. Δεν είναι όμως καθόλου ομοιόμορφα κατανεμημένη στο χώρο ούτε αμετάβλητη διαχρονικά. Το μέγεθος και η κατανομή του πληθυσμού, των κατοικιών

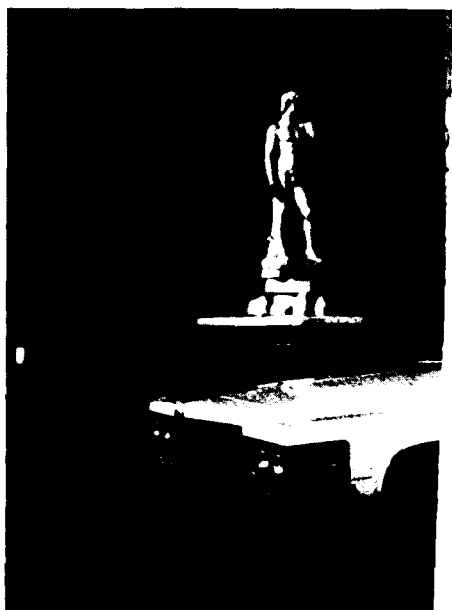
παρουσίασαν μια τάση μετεγκατάστασης εκτός της περιοχής του ΠΣΠ. Τα είδη υποδήσεως-ενδυμασίας και το λιανικό εμπόριο είναι οι μόνοι δύο κλάδοι για τους οποίους παρατηρείται κάποια αύξηση της απασχόλησης μεταξύ των δύο τελευταίων Απογραφών Καταστημάτων (1978 και

κογενειακών επιχειρήσεων: μόνο ένας μικρός αριθμός από αυτές καταγράφεται ως «συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη» επιχειρήσεων.

Είναι φανερή ακόμη και στον επισκέπτη η ανάμειξη χρήσεων και δραστηριοτήτων στο ΠΣΠ, όπως και σε άλλες αστικές περιοχές της Ελλάδας, όπου μαγαζιά, βιοτεχνίες, μικρές βιομηχανικές μονάδες συνυπάρχουν με την κατοικία. Αυτό δεν αναιρεί βέβαια τη σημασία των μεγάλων συγκεντρώσεων θέσεων απασχόλησης στο κέντρο των Δήμων Αθήνας και Πειραιά, ή στη βιομηχανική ζώνη κατά μήκος του Κηφισού, ούτε την ύπαρξη περιοχών όπου οι δυνατότητες απασχόλησης σε σχέση με το μέγεθος του πληθυσμού είναι ελάχιστες (π.χ. στην ανατολική περιοχή του ΠΣΠ, κατά μήκος του Υμηττού). Στον Χάρτη 1 φαίνονται οι δήμοι όπου παρουσιάζεται μεγάλη συκέντρωση θέσεων απασχόλησης σε «γυναικείους» κλάδους: «υφαντικές βιομηχανίες» και «είδη υποδήσεως-ενδυμασίας», και «λιανικό εμπόριο» και «εστιατόρια-ξενοδοχεία». Οι πρώτοι δύο κλάδοι παρουσιάζουν συκέντρωση στις δυτικές και βορειοδυτικές συνοικίες, ενώ οι δεύτεροι είναι περισσότερο διάχυτοι στο πολεοδομικό συγκρότημα.³

Αυτό που δεν προκύπτει από τις επίσημες στατιστικές είναι το γεγονός ότι ένα μεγάλο μέρος της παραγωγής σε διάφορους κλάδους γίνεται με διαδοχικές υπεργολαβίες: από μεγαλύτερες επιχειρήσεις σε μικρότερες, μέχρι και σε εργαζόμενους με το κομμάτι στο σπίτι (φασόν).⁴ Οι Ομοσπονδίες Ιματισμού και Δέρματος υπολογίζουν τον αριθμό των εργαζομένων στο σπίτι σε 150.000, στο ΠΣΠ. Στη συντριπτική τους πλειοψηφία είναι γυναίκες, σε όλες σχεδόν τις περιοχές του πολεοδομικού συγκροτήματος, ακόμη και στα βορειοανατολικά, σε περιοχές μέσων και ανώτερων εισοδημάτων. Οι υπεργολαβίες παρατηρούνται σε πολλούς κλάδους και τομείς οικονομικής δραστηριότητας: πώληση αγαθών από ή στο σπίτι, παροχή υπηρεσιών, όπως δακτυλογραφίες, μεταφράσεις, φύλαξη μικρών παιδιών, κομώσεις κ.λπ., βιομηχανική απασχόληση με το κομμάτι έξω από το εργοστάσιο, σε κλάδους όπως τα είδη υποδήσεως-ενδυμασίας, τα προϊόντα από δέρμα, τα παιχνίδια, ο ηλεκτρολογικός εξοπλισμός και πολλά άλλα μικροαντικείμενα.

Το τμήμα της παραγωγής που γίνεται έξω από το εργοστάσιο δεν εντοπίζεται ούτε καταγράφεται, και έτσι δεν φορολογείται. Οι επιχειρήσεις δεν πληρώνουν ασφαλιστικές ή άλλες εισφορές, και αποφεύγουν να συμμορφώνονται με την εργατική νομοθεσία. Ένα μέρος του κόστους παραγωγής, που συχνά έχει αποφασιστική σημασία για την επιβίωση πολλών μικρών επιχειρήσεων, π.χ. ενοίκιο

και της απασχόλησης, η τομεακή σύνθεση και το είδος των επιχειρήσεων, ιδιαίτερες διαδικασίες εργασίας και θεσμικές ιδιαιτερότητες, επιλεκτικές συνδέσεις τόπων κατοικίας και τόπων δουλειάς, κατά φύλο διαιρέσεις και μορφές οργάνωσης των εργαζομένων, προσδιορίζουν την ανάπτυξη του πολεοδομικού συγκροτήματος, αλλά και τους όρους με τους οποίους διαφορετικά άτομα ενσωματώνονται ή αποκλείονται από την αγορά εργασίας.

Η ζήτηση εργασίας

Μετά τα μέσα της δεκαετίας 1970, η απασχόληση στις υπηρεσίες αυξάνεται με γρήγορους ρυθμούς στο ΠΣΠ, ενώ η απασχόληση στη μεταποίηση σχεδόν παύει να αυξάνεται. Η απασχόληση σε κρατικές υπηρεσίες και φορείς αποτελεί το μεγαλύτερο μέρος αυτής της αύξησης και έφτασε το 21% της συνολικής απασχόλησης στο ΠΣΠ, το 1983. Αν μάλιστα προστεθούν και οι εργαζόμενοι σε φορείς που άμεσα ή έμμεσα ελέγχονται από το κράτος, τότε το ποσοστό ξεπερνάει το 30% (δες τον Πίνακα 1).

Από τα στοιχεία των Απογραφών Καταστημάτων της ΕΣΥΕ προκύπτει ότι το ΠΣΠ, σε σχέση με το σύνολο της χώρας, «ειδικεύεται» στους ακόλουθους κλάδους:² είδη υποδήσεως-ενδυμασίας, έπιπλα, χαρτί, εκτυπώσεις-εκδόσεις, κατασκευή μεταφορικών μέσων, μεταφορές, χονδρικό εμπόριο, τράπεζες. Η βαριά βιομηχανία και οι μεγαλύτερες μονάδες

1984). Σ' όλους τους άλλους κλάδους η απασχόληση μειώθηκε σε απόλυτους αριθμούς.

Με λίγες εξαιρέσεις, η βιομηχανική παραγωγή είναι κατατημένη σε ένα μεγάλο αριθμό πολύ μικρών μονάδων. Το ίδιο συμβαίνει και στο εμπόριο και τις υπηρεσίες. Το μέσο μέγεθος καταστήματος είναι κάτω από 10 εργαζομένους για τους πιο πολλούς κλάδους και τείνει να μειωθεί περισσότερο. Στη μεταποίηση μειώθηκε από 5,70 εργαζομένους ανά κατάστημα το 1969, σε 5,03 το 1984, ενώ στο λιανικό εμπόριο δεν ξεπερνάει τους 2 εργαζομένους ανά κατάστημα. Σε ελάχιστους κλάδους παρατηρείται μεγαλύτερο μέσο μέγεθος καταστήματος (π.χ. υφαντικές βιομηχανίες, χαρτοβιομηχανία, μεταφορές και επικοινωνίες, καπνοβιομηχανία, ενέργεια). Όμως οι κλάδοι αυτοί συγκεντρώνουν λιγότερο από το 20% της συνολικής απασχόλησης στο ΠΣΠ.

Από τον Πίνακα 1 είναι φανερό ότι οι γυναίκες στο ΠΣΠ είναι ένα μεγάλο και αυξανόμενο ποσοστό των εργαζομένων στις υπηρεσίες. Ακόμη, είναι πάνω από το 50% των εργαζομένων στην καπνοβιομηχανία, στις υφαντικές βιομηχανίες, στα είδη υποδήσεως-ενδυμασίας. Τρεις στις τέσσερις γυναίκες, που εργάζονται στο «Εμπόριο, Εστιατόρια, Ξενοδοχεία», δουλεύουν στο λιανικό εμπόριο και στα εστιατόρια-ξενοδοχεία. Κι είναι βέβαια άγνωστος ο αριθμός των γυναικών που εργάζονται (ή «βοηθούν»), μόνιμα ή ευκαιριακά, στην πληθώρα των μικρών οι-

χώρου εργασίας, κατανάλωση ηλεκτρικού, ενοικίαση ή αγορά και συντήρηση μηχανημάτων, περνάει στις εργαζόμενες.

Έτσι, το κομμάτι της παραγωγής που είναι εντάσεως εργασίας γίνεται με ελάχιστο κόστος για την επιχείρηση και με μέγιστη ευελιξία. Οι παραγγελίες μπορούν να εκτελεστούν ή να αλλάξουν στον ελάχιστο δυνατό χρόνο, ώστε να προσαρμόζονται στις διακυμάνσεις της ζήτησης.⁵ Σε αυτή τη διαδικασία διαμορφώνεται ένα γυναικείο εργατικό δυναμικό «παγιδευμένο» στο σπίτι και ευέλικτο, που πληρώνεται πολύ λιγότερο από τις συλλογικές συμβάσεις και έχει περιορισμένες δυνατότητες οργάνωσης.

Η προσφορά εργασίας

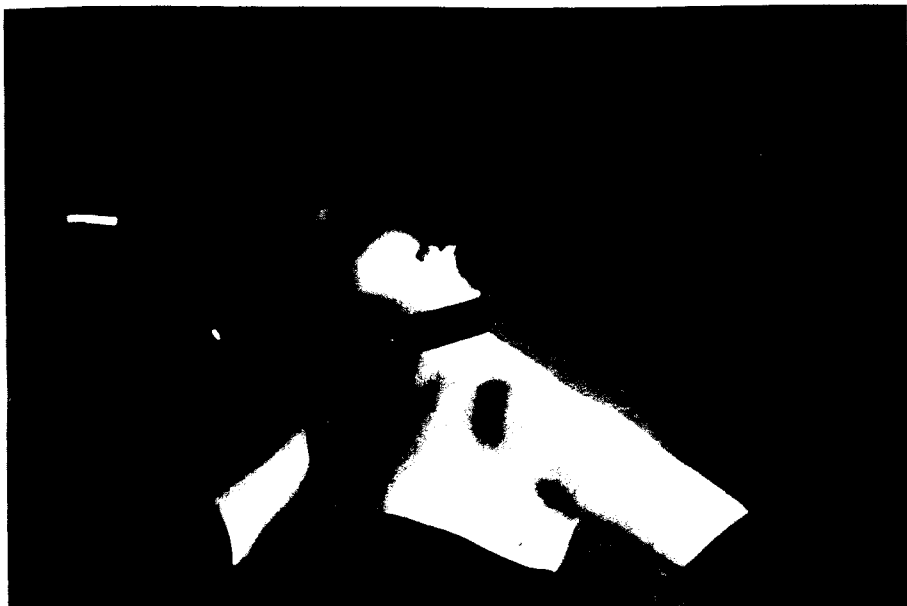
Το ποσοστό του ενεργού πληθυσμού, που τυπικά χρησιμοποιείται ως δείκτης του μεγέθους της αγοράς εργασίας, είναι πολύ χαμηλό στην Ελλάδα σε σύγκριση με άλλες χώρες του ΟΟΣΑ. Για το ΠΣΠ είναι ακόμη χαμηλότερο, κυμαινόμενο ανάμεσα στο 44% και το 48%, την περίοδο 1971-1986. Το ποσοστό των οικονομικά ενεργών γυναικών, αν και αυξάνεται, παραμένει ένα από τα χαμηλότερα στην Ευρώπη (περίπου 30% των γυναικών άνω των 15 ετών και λιγότερο από το 1/3 του ενεργού πληθυσμού).⁶ Η αύξηση παρατηρείται κυρίως στην ομάδα ηλικιών 23-44 ετών. Αντίθετα, στους άνδρες σταδιακά μειώνεται η αντιστοίχια των οικονομικά ενεργών στο σύνολο των ανδρών άνω των 15 ετών, πράγμα που πιθανόν υποδηλώνει καθυστερημένη είσοδο στην αγορά εργασίας.⁷

Το ποσοστό των οικονομικά μη ενεργών γυναικών μειώθηκε από το 79% το 1971 στο 69% το 1986. Μετά το 1983 όμως παρατηρείται αύξηση σε απόλυτους αριθμούς. Το 1/3 των οικονομικά μη ενεργών γυναικών είναι 45-64 ετών και το 78% είναι παντρεμένες. Σύμφωνα με όλες τις απογραφές πληθυσμού, κανένας άνδρας σ' όλη τη χώρα δεν δήλωσε τις «οικιακές ασχολίες» ως λόγο για τον οποίο δεν εργάζεται. Αυτός όμως είναι ο λόγος για τα 2/3 των γυναικών σ' αυτή την κατηγορία. Το χαμηλότερο ποσοστό οικονομικά ενεργών γυναικών στο ΠΣΠ παρατηρείται στις δυτικές και βορειοδυτικές συνοικίες και στις συνοικίες του Πειραιά (23-26% του ενεργού πληθυσμού) και το υψηλότερο στα ανατολικά προάστια και στην ανατολική περιοχή του δήμου της Αθήνας (35-37% του ενεργού πληθυσμού).⁸

Ένας δείκτης που ίσως είναι πιο χρήσιμος για την εκτίμηση του πιθανού μεγέθους της αγοράς εργασίας είναι ο συνολικός αριθμός ατόμων στις ηλικίες μεταξύ 15 και 45 ετών. Αυτός ο αριθμός περιλαμβάνει όλα τα άτομα που θα μπορούσαν να είναι τμήμα της αγοράς εργασίας και μπο-

ρεί να περιλάβει όλες τις μορφές εργασίας. Στο ΠΣΠ, σε σχέση με το σύνολο της χώρας, αυτές οι ομάδες ηλικιών αποτελούν ελαφρά μεγαλύτερο ποσοστό στο σύνολο του πληθυσμού, ιδιαίτερα μεταξύ των γυναικών – πράγμα που υποδηλώνει την ύπαρξη ενός εν δυνάμει εργατικού

ποσοστού των μισθωτών είναι το χαμηλότερο στο ΠΣΠ, ενώ οι «εργοδότες» και οι «εργαζόμενοι για δικό τους λογαριασμό» είναι οι σχετικά πολυπληθέστερη κατηγορία στο σύνολο των απασχολούμενων. Αντίθετα, στις συνοικίες του Πειραιά (Πέραμα, Κερατσίνι, Δραπετσώνα,

δυναμικού που δεν βρίσκεται ενταγμένο στην επίσημη αγορά εργασίας, όπως αυτή εμφανίζεται μέσα από τα στοιχεία για τον ενεργό πληθυσμό.

Οι όροι απασχόλησης

Ένα χαρακτηριστικό που επισημαίνεται από πολλούς μελετητές είναι το μικρό ποσοστό μισθωτών στο ΠΣΠ και στην Ελλάδα γενικότερα.⁹ Στο ΠΣΠ, το ποσοστό των μισθωτών κυμαίνεται γύρω στο 70% στο σύνολο των εργαζομένων (70% το 1971, 72% το 1986). Ταυτόχρονα, παραμένουν υψηλά τα ποσοστά των «εργαζομένων για δικό τους λογαριασμό» και των «εργοδοτών». Αυτό μπορεί να συσχετισθεί με τη γενική μείωση των ευκαιριών απασχόλησης μετά τα μέσα της δεκαετίας 1970.

Σύμφωνα με τα στοιχεία της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού (Απασχολήσεως) (1981-1986), οι γυναίκες συγκεντρώνονται στη μισθωτή απασχόληση, όπου αποτελούν το 1/3 του συνόλου των μισθωτών ή το 82% των απασχολούμενων γυναικών. Είναι η πλειοψηφία των «συμβολθούντων και μη αμειβομένων» μελών οικογενειακών επιχειρήσεων (64-76%), αλλά ένα μικρό ποσοστό των εργαζομένων για δικό τους λογαριασμό: 15-20% των εργαζομένων αυτής της κατηγορίας, ή 10% των εργαζομένων γυναικών.

Στα βόρεια και στα νοτιοανατολικά προάστια (Εκάλη, Κηφισιά, Πεντέλη, Μαρούσι, Πεύκη, Μελίσσια, και Γλυφάδα, Βούλα, Βουλιαγμένη, αντίστοιχα) το

κ.λπ.) και στις δυτικές συνοικίες (Χαϊδάρη, Αιγάλεω, Περιστέρι, Λιόσια, Καματερό κ.λπ.) το ποσοστό των μισθωτών ξεπερνάει το 75%. Η ανάλυση της κατανομής του εισοδήματος κατά γεωγραφικές ενότητες ή δήμους του ΠΣΠ μένει να γίνει. Από τα στοιχεία όμως που υπάρχουν, μπορεί να υποθέσει κανείς ότι τα χαμηλότερα εισοδήματα θα πρέπει να συμπίπτουν με τη συγκέντρωση μισθωτών και συνταξιούχων, ομάδων όπου τα εισοδήματα είναι χαμηλότερα. Αυτό συμβαίνει στη δυτική περιοχή του ΠΣΠ και στις συνοικίες του Πειραιά, καθώς και στις δυτικές περιοχές του Δήμου Αθηναίων.¹⁰

Η πρόσφατη μελέτη του ΕΚΚΕ για την κατανομή του εισοδήματος στο ΠΣΠ ανεβάζει το ποσοστό των μισθωτών στο 75% και των εργοδοτών και εργαζομένων για δικό τους λογαριασμό, μαζί, στο 28%, με σημαντικές διαφορές ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες. Σύμφωνα με την ίδια μελέτη, οι κατά φύλο διαφορές είναι σημαντικές και σε ό,τι αφορά τις αμοιβές. Παρά τη νομοθεσία περί ίσης αμοιβής, το μέσο εισόδημα των γυναικών από μισθούς/ημερομίσθια είναι 70% του εισοδήματος των ανδρών. Η αναλογία είναι χαμηλότερη στους εργοδότες και εργαζομένους για δικό τους λογαριασμό, ενώ γενικά η κατανομή είναι πιο άνιση μεταξύ των γυναικών παρά μεταξύ των ανδρών.¹¹

Παρότι που υπάρχει συνεχής αύξηση των μισθών/ημερομισθίων των γυναικών από το 1974, ακόμη το 1985 ο μισθός των γυναικών στο εμπόριο ήταν 81% του μι-

σθού των ανδρών, ενώ στη βιομηχανία δεν ξεπερνούσε το 64%.¹² Αρκετές οικονομικές μελέτες έχουν ασχοληθεί με την ερμηνεία των κατά φύλο διαφορών στις αμοιβές. Για το σκοπό αυτό έχουν υπολογίσει διάφορες παραμέτρους, όπως το επίπεδο εκπαίδευσης, τα χρόνια υπη-

1970· διατήρηση υψηλών ποσοστών απασχόλησης και χαμηλών ποσοστών μισθωτής απασχόλησης· καθυστερημένη είσοδο των νέων, ιδιαίτερα ανδρών, στην αγορά εργασίας· ύπαρξη πολλών μικρών επιχειρήσεων· έντονες διαφορές, κατά κλάδους παραγωγής, εισόδημα και ποσο-

δους στη μεταποίηση και στις υπηρεσίες, όπου πληρώνονται λιγότερο, ορίζονται ως λιγότερο ειδικευμένες, βρίσκονται χαμηλότερα στην ιεραρχία και εργάζονται σε χειρότερες συνθήκες.

Ως τώρα, η παρούσα της αστικής αγοράς εργασίας στο ΠΣΠ αναφέρθηκε

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Απασχόληση στο ΠΣΠ κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας, 1961-1984

1961			1971			1981			1984*		
	αριθμός	%	αριθμός	%	%	αριθμός	%	%	αριθμός	%	%
					γυναικών σε κάθε κλάδο			γυναικών σε κάθε κλάδο		γυναικών σε κάθε κλάδο	
Γεωργία, κτηνοτροφία, αλιεία κ.λπ.	10133	1,43	11,51	7336	0,84	15,21	4584	0,46	12,70	3,7	0,36
(1) Ορυχεία, μεταλλεία	2769	0,39	3,21	2476	0,29	7,11	1916	0,19	14,67	1,1	0,11
(2/3) Βιομηχ., βιοτεχνία, (Κατασκευές)	203391	28,80	27,66	259188	29,86	27,11	276228	27,46	27,55	277,1	27,25
(4) Ενέργεια	60145	8,52	0,55	93244	10,74	0,48	94261	9,37	1,55	62,4	6,14
(7) Μεταφορές, αποθηκεύ- σεις, επικοινωνίες	9260	1,31	9,0	12256	1,41	15,21	10055	1,00	23,48	11,3	1,11
(6) Εμπόριο, ξενοδοχεία, εστιατόρια	62216	8,81	5,34	96524	11,12	8,31	120618	11,99	12,98	117,3	11,54
(8) Τράπεζες, ασφάλειες	126961	17,97	17,15	154496	17,79	23,64	170296	16,93	30,11	203,6	20,02
(9) Υπηρεσίες	13408	1,90	12,51	50804	5,85	28,58	73058	7,26	36,38	74,2	7,29
Μη δηλώσαντες	169779	24,04	40,33	154260	17,77	35,94	234814	23,35	46,74	256,7	26,13
Μη δηλώσαντες	48272	6,83	42,18	37732	4,34	65,63	19965	1,99	35,04	0,5	0,05
Σύνολο ενεργόν	706334	100		868316	100		1005795	100		1016,9	100

Πηγές: ΕΣΥΕ, Απογραφές Πληθυσμού 1961, 1971, 1981
* (Δειγματοληπτική) Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (1984)

ρεσίας και προϋπηρεσίας, διαφορές στην παραγωγικότητα κ.ά. Τέτοιες παράμετροι όμως ερμηνεύουν, στην καλύτερη περίπτωση, μόνο το 40% της διαφοράς αμοιβών. Σχεδόν 60% της διαφοράς παραμένει ένα ανεξηγήσιμο «υπόλοιπο» σε βάρος των γυναικών.¹³

Σύμφωνα με την Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, η ανεργία στο ΠΣΠ έχει αυξηθεί από τα μέσα της δεκαετίας 1970. Όμως το ποσοστό των ανέργων στα σύνολα των οικονομικά ενεργών γυναικών παραμένει πολύ υψηλότερο από το αντίστοιχο των ανδρών: 10% και 5% αντίστοιχα το 1981, 18% και 9% το 1984, 18% και 8% το 1986. Μία στις δύο άνεργες γυναίκες είναι κάτω των 25 ετών και αποτελούν πάνω από το 60% των νέων ανέργων. Η γεωγραφική κατανομή της ανεργίας παρουσιάζει και πάλι έντονες διαφοροποιήσεις: φτάνει π.χ. πάνω από 21% των οικονομικά ενεργών στο Πέραμα, ενώ δεν ξεπερνάει το 5% στην Αγία Παρασκευή - Χολαργό.¹⁴

Επαναπροσδιορίζονται οι κατά φύλο σχέσεις στον τόπο δουλειάς;

Σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΣΥΕ και τις έρευνες μεγάλης κλίμακας, η αστική αγορά εργασίας στο ΠΣΠ χαρακτηρίζεται από χαμηλά ποσοστά ενεργού πληθυσμού, που είναι ακόμη χαμηλότερα για τις γυναίκες· αύξηση της απασχόλησης στις υπηρεσίες μετά τα μέσα της δεκαετίας

στά ανεργίας, μεταξύ ανδρών και γυναικών και μεταξύ περιοχών του πολεοδομικού συγκροτήματος.

Η πρόσβαση στην απασχόληση είναι πιο δύσκολη για τις γυναίκες που ζουν σε πολλούς από τους περιφερειακούς δήμους, όπου οι ευκαιρίες απασχόλησης είναι ελάχιστες. Πολλές μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις εξαρτώνται για την επιβίωσή τους από την μη αμειβόμενη προσφορά εργασίας από μέλη της οικογένειας: από τις γυναίκες (και τα παιδιά) που εργάζονται σε μόνιμη βάση, αλλά θεωρούνται εργαζόμενες όχι σύμφωνα με την προσφορά της εργασίας τους αλλά ανάλογα με τις ανάγκες και τις προτεραιότητες της επιχείρησης (σε σχέση π.χ. με τις δυνατότητες φοροαπαλλαγών ή την πληρωμή ασφαλιστικών εισφορών).

Σε τομείς όπου γυναίκες και άνδρες εργάζονται με μισθό, στο ΠΣΠ όπως και αλλού στην Ελλάδα και σε άλλες χώρες, οι γυναίκες συγκεντρώνονται σε ορισμένους κλάδους και σε ορισμένες θέσεις μέσα σ' αυτούς. Μέχρι την προσαρμογή της νομοθεσίας στην αρχή της ισότητας ανδρών και γυναικών, το προτιμώμενο φύλο των εργαζομένων σε διάφορες θέσεις απασχόλησης αναφερόταν συχνά και στο νόμο, π.χ. καθαρίστριες και δακτυλογράφοι έπρεπε να είναι κατά προτίμηση ή αποκλειστικά γυναίκες, ενώ οι κλητήρες άνδρες.¹⁵ Στο ΠΣΠ, οι γυναίκες συγκεντρώνονται σε λίγους «γυναικείους» κλά-

στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό και στις επαγγελματικές κατηγορίες που χρησιμοποιούνται στις απογραφές και στις έρευνες της ΕΣΥΕ. Όμως μια στερεότυπη χρήση αυτών των κατηγοριοποιήσεων και των ορισμών επιτρέπει τη μελέτη ορισμένων μόνο διαδικασιών. Άλλες αποκρύπτονται ή εν μέρει αγνοούνται. Ο ενεργός πληθυσμός, ως δείκτης για την προσφορά εργασίας σε μια δεδομένη γεωγραφική ενότητα, περιλαμβάνει μόνο άτομα που απασχολούνται ή ζητούν απασχόληση. Μια έννοια που μοιάζει να αναφέρεται στην εργασία γενικά, αναφέρεται μόνο σε ορισμένο είδος ανθρώπινης εργασίας και στους φυσικούς φορείς της. Όσες και όσοι έπαψαν πια να ψάχνουν για απασχόληση ή εργάζονται χωρίς αμοιβή, όπως η μεγάλη πλειοψηφία των νοικοκυρών, δεν περιλαμβάνονται.

Οι περισσότερες γυναίκες, που σηκώνουν το βάρος της οικιακής εργασίας ή απασχολούνται από τη δουλειά τους, ή ψάχνουν για δουλειά για πρώτη φορά, συνήθως δεν δηλώνουν άνεργες, ιδιαίτερα αν δεν μπορούν να διεκδικήσουν κάποιο επίδομα. Για τις επίσημες στατιστικές οι γυναίκες αυτές είναι οικονομικά μη ενεργές. Η υπόθεση ότι δεν δουλεύουν ή ότι δεν θέλουν να δουλέψουν, αποκτά «πραγματική» κοινωνική και συμβολική υπόσταση, γίνεται η πραγματικότητα την οποία περιγράφουν στη συνέχεια οι στατιστικές.

Καθώς τα ερωτηματολόγια στηρίζονται στις προσωπικές δηλώσεις των ερωτωμένων, είναι απίθανο να περιλάβουν όλες (και όσους) εργάζονται άτυπα και δεν θέλουν ή φοβούνται να το δηλώσουν. Έτσι δεν καταγράφουν τη γεωγραφικά διάχυτη παραγωγή μέσω υπεργολαβιών. Η εκτίμηση των εργατικών σωματείων για τον αριθμό των εργαζομένων στο σπίτι (φασόν) – στο βαθμό που είναι δυνατόν να γίνει αριθμητική εκτίμηση του φαινομένου – μεταβάλλει τόσο το ποσοστό του ενεργού πληθυσμού, όσο και το ποσοστό της απασχόλησης στη μεταποίηση και την κατά φύλο σύνθεσή της.

Αφήνοντας αυτόν τον όγκο (αμειβόμενης) εργασίας έξω από τις στατιστικές εκτιμήσεις, υποτιμάται περισσότερο η συνολική εργασία των γυναικών παρά των ανδρών, μαζί με τις γυναίκες που την κάνουν. Καθώς αμφισβητείται συνεχώς η υπόστασή τους ως εργαζομένων (οι φασονίστριες είναι «νοικοκυρές», σύμφωνα με πολλούς εκπροσώπους εργατικών σωματείων) και δεν καταγράφεται η εργασία τους, οι γυναίκες που εργάζονται στο σπίτι δεν μπορούν ποτέ να γίνουν «οικονομικά ενεργές» ή «άνεργες», με τον ορισμό των επίσημων στατιστικών.

Μέσα από τη λειτουργία της αστικής αγοράς εργασίας στο ΠΣΠ, οι κατά φύλο σχέσεις ενσωματώνονται και αναπαράγονται όχι με τον αποκλεισμό των γυναικών, όπως συχνά υποστηρίζεται, αλλά με τους όρους με τους οποίους εργάζονται: την αποτίμηση της εργασίας τους, που, παρ' όλες τις βελτιώσεις, παραμένει πολύ χαμηλότερη από των ανδρών. Τη συγκέντρωσή τους σε ορισμένους κλάδους και δουλειές που γίνονται «γυναικείες» και γι' αυτό λιγότερο ειδικευμένες και χαμηλότερα αμειβόμενες. Την αυξανόμενη απομόνωσή τους στη δουλειά με το κομμάτι στο σπίτι, όπου το σπίτι και ο τόπος δουλειάς ταυτίζονται και τα όρια οικιακής εργασίας και αμειβόμενης απασχόλησης συγχέονται. Οι κατά φύλο σχέσεις εκφράζονται ακόμη και αναπαράγονται μέσα από ποσοτικές εκτιμήσεις που συνοψίζουν αυτούς τους όρους και κάνουν την εργασία των γυναικών «ανύπαρκτη».

Το «σπίτι»

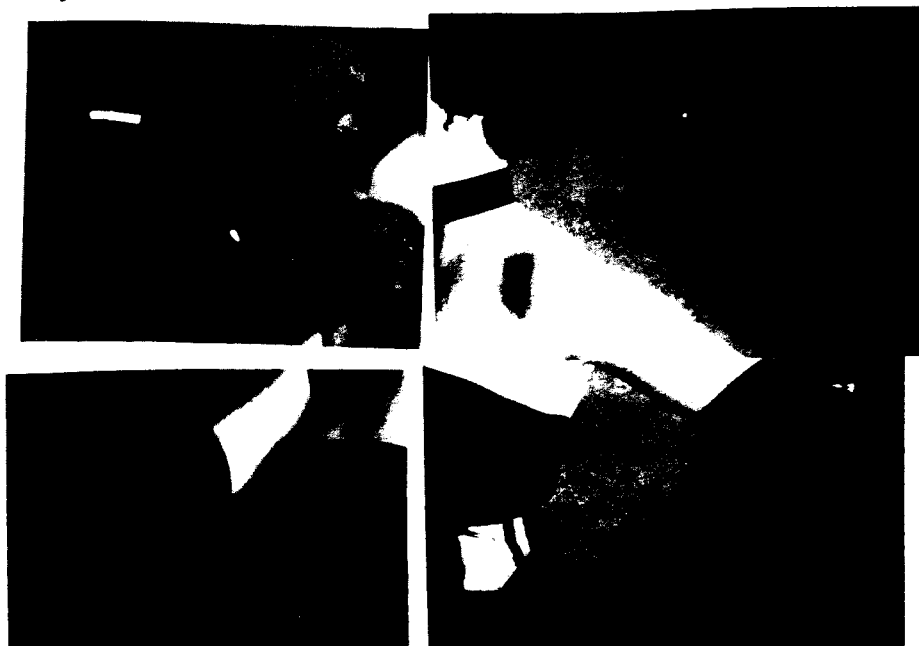
Η διαδικασία αστικής ανάπτυξης έχει διαμορφώσει διαφορετικό πλαίσιο καθημερινής ζωής σε διαφορετικές περιοχές του ΠΣΠ. Η κατανομή στο χώρο, η ποιότητα, οι όροι πρόσβασης στην κατοικία, στην απασχόληση, στις δημόσιες εξυπηρετήσεις και υπηρεσίες – τι προσφέρεται, με ποιους όρους και με τι κόστος σε κάθε περιοχή – καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τις δυνατότητες συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας, το είδος απασχόλησης που είναι δυνατόν να αναλάβουν, τον

καταμερισμό χρόνου και εργασίας ανάμεσα στο σπίτι και τον τόπο δουλειάς.

Η κατοικία

Δεν είναι υπερβολή να ισχυριστεί κανείς ότι, τουλάχιστον μέχρι τα μέσα της δεκαετίας 1970, ο κύριος τρόπος κάλυψης των

νικευμένη ιδιοκτησία στέγης στο ΠΣΠ οδήγησαν και σε χαμηλή ποιότητα κατοικίας σε πολλές περιοχές του πολεοδομικού συγκροτήματος: π.χ. ανεπαρκή υποδομή σε περιοχές πρώην αυθαιρέτων, πολύ υψηλές πυκνότητες σε περιοχές όπου γενικεύθηκε το σύστημα της αντιπαρο-

αναγκών για στέγη χαμηλών εισοδημάτων ήταν η αυθαίρετη δόμηση στις εκάστοτε παρυφές του πολεοδομικού συγκροτήματος. Η διαδικασία αυτή διατήρησε το κόστος της κατοικίας χαμηλότερο από το γενικό δείκτη τιμών και έκανε την ιδιοκτησία στέγης προσιτή σε μεγάλο μέρος του πληθυσμού του ΠΣΠ. Οι διαδοχικές «εντάξεις στο σχέδιο»/νομιμοποιήσεις περιοχών αυθαιρέτων, και η συνακόλουθη αύξηση των συντελεστών δόμησης, έδωσαν τη δυνατότητα για εντατική εκμετάλλευση της αστικής γης, είτε με τη διαδικασία της αντιπαροχής είτε με άλλους τρόπους χρηματοδότησης. Έτσι, όχι μόνο καλύφθηκε το μεταπολεμικό έλλειμμα κατοικιών, αλλά και δημιουργήθηκε σημαντικό απόθεμα κατοικιών στις κεντρικές περιοχές.¹⁶

Το ποσοστό των νοικοκυριών που ιδιοκατοικούν ξεπερνάει το 50% του συνόλου των νοικοκυριών στο ΠΣΠ, ποσοστό που είναι χαμηλότερο απ' ό,τι σε άλλες αστικές περιοχές (64%) και πολύ χαμηλότερο από τον εθνικό μέσο όρο το 1981 (70%). Ακόμη η ιδιοκτησία της κατοικίας είναι γενικευμένη, ξεπερνώντας για παράδειγμα το 60% των νοικοκυριών στις χαμηλότερες εισοδηματικές ομάδες.¹⁷ Όμως σταδιακά, και ιδιαίτερα μετά το 1973, τα νοικοκυριά με χαμηλό εισόδημα άρχισαν να αποκλείονται από τη δυνατότητα απόκτησης ιδιόκτητης στέγης και να εξαρτώνται από μια αγορά κατοικίας που ευνοεί τα μέσα και υψηλά εισοδήματα.¹⁸ Οι διαδικασίες που έκαναν δυνατή τη γε-

νής

Οι συνθήκες και η ποιότητα της κατοικίας λοιπόν εξαρτώνται όχι μόνο από τα χαρακτηριστικά του ίδιου του σπιτιού αλλά και από αυτά της περιοχής στην οποία βρίσκεται. Να κατοικεί κανείς σε διαφορετικές περιοχές του ΠΣΠ σημαίνει να έχει πολύ διαφορετικές δυνατότητες και συνθήκες καθημερινής ζωής, που επηρεάζουν με διαφορετικούς τρόπους τους άνδρες και τις γυναίκες. Σε ό,τι αφορά την ποιότητα του ίδιου του σπιτιού, οι συνθήκες κατοικίας αναμφισβήτητα βελτιώθηκαν από τα μέσα της δεκαετίας 1970. Από την απογραφή του 1981 φαίνεται ότι έχουν σχεδόν εκλείψει τα σπίτια χωρίς κουζίνα, χωρίς WC, χωρίς λουτρό – που έφταναν το 1/3 του συνόλου των σπιτιών το 1973.¹⁹ Όμως όλες οι μελέτες δείχνουν σημαντική διαφορά στις συνθήκες στέγασης σε διάφορες περιοχές του ΠΣΠ. Για παράδειγμα, το 1973, 50% των νοικοκυριών στις δυτικές και βορειοδυτικές συνοικίες, αλλά λιγότερο από 10% των νοικοκυριών στο Δήμο Αθηναίων, δεν είχαν WC και ζούσαν σε κατοικίες με περισσότερα από 2,3 και λιγότερα από 1,5 άτομα ανά δωμάτιο, αντίστοιχα. Το 1983, σχεδόν 70% των νοικοκυριών με παιδιά προσχολικής ηλικίας ζούσαν σε ανάλογες συνθήκες πυκνοκατοίκησης στις δυτικές και βορειο-δυτικές συνοικίες, ενώ λιγότερα από 40% αντιμετώπιζαν τέτοια προβλήματα στις βόρειες και βορειοανατολικές.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις επιβε-

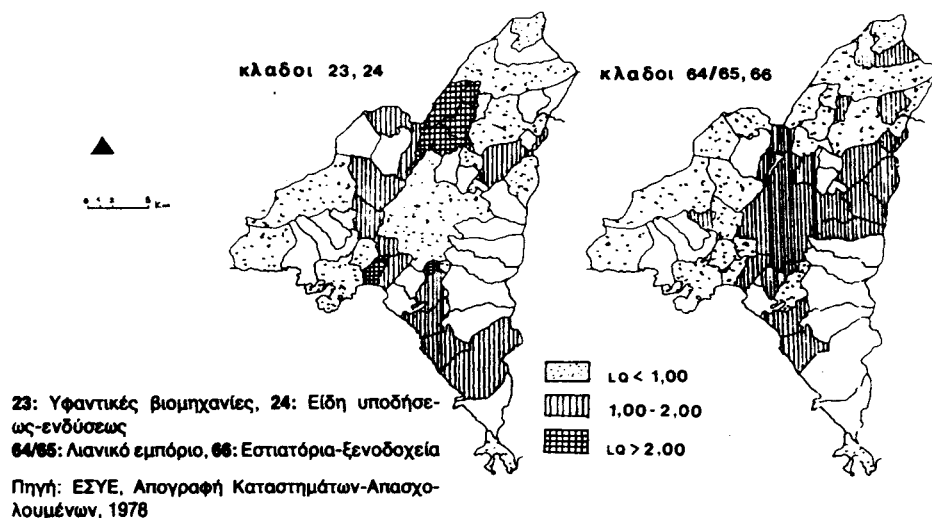
βαιώνουν, για μια ακόμη φορά, αυτό που αποτελεί κοινή διαπίστωση όλων των ρυθμιστικών και πολεοδομικών μελετών για το ΠΣΠ, δηλαδή έναν σαφή διαχωρισμό ανατολικών και δυτικών περιοχών:

- Στα βόρεια και βορειοανατολικά υπάρχει καλύτερη ποιότητα κατοικίας, χα-

νο της οικιακής εργασίας και ο χρόνος που απαιτείται για να γίνει. Η εκπαίδευση, η υγεία, η πρόνοια για τα παιδιά προσχολικής ηλικίας, για τους ηλικιωμένους, για τα άτομα με ειδικές ανάγκες, είναι χαρακτηριστικά παραδείγματα του πώς η παροχή «μέσων συλλογικής κατα-

ΧΑΡΤΗΣ 1

**Πολεοδομικό Συγκρότημα Πρωτεύουσας (ΠΣΠ):
Συντελεστές ειδικεύσεως (επιλεγμένοι κλάδοι)**

μηλότερες πυκνότητες, μεγαλύτερο ποσοστό υπαίθριων χώρων, μεγαλύτερα οικοπέδα και χαμηλότερη εκμετάλλευση, καλύτερες υπηρεσίες και εξυπηρέτησεις, περισσότερες ευκαιρίες απασχόλησης στις υπηρεσίες, στη δημόσια διοίκηση, στην ελαφριά βιομηχανία.

- Οι δυτικές και βορειοδυτικές συνοικίες και οι συνοικίες του Πειραιά είναι κυρίως περιοχές (πρώην ή και νυν) αυθαιρέτων, «νομιμοποιημένες» αφού είχαν ήδη διαμορφωθεί. Η υποδομή είναι ανεπαρκής και οι δημόσιες εξυπηρετήσεις και υπηρεσίες πολύ περιορισμένες σε σχέση με τον αριθμό των κατοίκων. Σ' αυτές τις περιοχές συμβαίνουν συχνά πλημμύρες από τη βροχή, υπάρχει έντονο πρόβλημα αποχέτευσης, ελάχιστοι ελεύθεροι χώροι και υψηλότεροι δείκτες ρύπανσης και κυκλοφοριακής συμφόρησης. Παρ' όλη τη βελτίωση των συνθηκών κατοικίας, ακόμη αποτελούν αυτό που ο Lefebvre αποκαλεί «περιφέρεια της πόλης».²⁰

Τα «μέσα συλλογικής κατανάλωσης»

Η έκταση, η ποιότητα και η γεωγραφική κατανομή των υπηρεσιών και εξυπηρετήσεων είναι άμεσα συσχετισμένες με τη γεωγραφία της ταξικής διαίρεσης στο ΠΣΠ. Οι υπηρεσίες που παρέχονται δημόσια και αυτές που πρέπει να εξασφαλιστούν μέσα στα πλαίσια του κάθε νοικοκυριού διαφέρουν από περιοχή σε περιοχή. Έτσι, διαφοροποιείται το περιεχόμε-

νάλωσης» στο ΠΣΠ προϋποθέτει την παραδοχή ότι κάποια μέλη του κάθε νοικοκυριού —οι γυναίκες— είναι διαθέσιμα και επιθυμούν να καλύπτουν τις ανεπάρκειες. Και ακόμη την παραδοχή ότι αρκετές ανάγκες για υπηρεσίες θα καλυφθούν από κάθε νοικοκυριό ξεχωριστά ή από κάποιο οικογενειακό δίκτυο.

Ο όγκος της εργασίας που χρειάζεται να γίνει από τις γυναίκες-μέλη των νοικοκυριών δεν αφορά μόνο τις υπηρεσίες που παρέχονται υποτυπωδώς, όπως η φροντίδα των ηλικιωμένων ή των ατόμων με ειδικές ανάγκες.²¹ Επεκτείνεται και στις υπηρεσίες που παρέχονται δημόσια, όπως είναι η υγεία. Οι γυναίκες-συγγενείς που φροντίζουν τον νοσηλευόμενο ασθενή στα νοσοκομεία της Αθήνας δεν είναι απλά γνώριμη εικόνα, αλλά και αναγκαίο στοιχείο για τη λειτουργία της περίθαλψης με περιορισμένο νοσηλευτικό προσωπικό.²² Αυτή η «εθελοντική εργασία» σπάνια αναγνωρίζεται ως τέτοια και ο όγκος της μένει να αποτιμηθεί, ενώ η εναλλακτική λύση των «αποκλειστικών νοσοκόμων» είναι λύση μόνο για όσους μπορούν να την πληρώσουν.

Στη δημόσια εκπαίδευση, από το 1974, υπάρχει ποσοτική βελτίωση σε όλες τις βαθμίδες, τόσο στο ΠΣΠ όσο και στο σύνολο της χώρας. Όμως ο αριθμός των θέσεων παραμένει αρκετά χαμηλότερος από τον αριθμό των παιδιών στην αντίστοιχη ομάδα ηλικιών, ακόμη και στην υποχρεωτική εκπαίδευση. Στην περίπτωση αυτή, τα γενικά νούμερα είναι πιο δυσμενή για

το ΠΣΠ απ' ό,τι για το σύνολο της χώρας. Η αύξηση των μονάδων/θέσεων δεν σημαίνει πάντα βελτίωση της παρεχόμενης υπηρεσίας ή κατασκευή νέων αιθουσών. Συχνότερα πρόκειται για διοικητική διαίρεση και λειτουργία σε βάρδιες, που δεν έχουν καμιά αντιστοιχία με τα ωράρια εργασίας εργοστασίων, καταστημάτων, γραφείων και καθηλώνουν πολλές γυναίκες στο σπίτι.

Ο Χάρτης 2 δείχνει πώς κατανέμονται οι υπηρεσίες εκπαίδευσης σε ορισμένους δήμους του ΠΣΠ. Σημειώνεται σε στοιχεία από τις μελέτες ΕΠΑ²³ και δείχνει σε τι βαθμό μια συγκεκριμένη υπηρεσία καλύπτει την ομάδα πληθυσμού στην οποία απευθύνεται. Με μικρές εξαιρέσεις, οι παιδικοί σταθμοί και τα νηπιαγωγεία καλύπτουν λιγότερα από τα μισά παιδιά μέχρι 6 ετών, με τα χαμηλότερα ποσοστά στις δυτικές συνοικίες και στις συνοικίες του Πειραιά. Στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση καλύπτεται το 50-85% των παιδιών, με ακραίες εξαιρέσεις σε ορισμένες συνοικίες του Πειραιά.

Σύμφωνα με έρευνα του 1983, σε 952 νοικοκυριά του ΠΣΠ, με παιδιά προσχολικής ηλικίας, μόνο ένα στα πέντε παιδιά πηγαίνει σε παιδικό σταθμό ή νηπιαγωγείο (δημόσιο ή ιδιωτικό).²⁴ Η πιθανότητα να πηγαίνει είναι υψηλότερη για τα παιδιά που μένουν στα βόρεια και βορειοανατολικά προάστια και είναι διπλάσια για τα παιδιά των οποίων οι μητέρες εργάζονται. Το 83% των μητέρων θεωρούν ότι οι παιδικοί σταθμοί είναι «λύση για τις εργαζόμενες μητέρες», που έτσι κι αλλιώς έχουν προτεραιότητα στους δημόσιους παιδικούς σταθμούς. Όμως ο αριθμός των παιδιών που πηγαίνουν σε σταθμό αυξάνεται όσο αυξάνονται και οι θέσεις — πράγμα που σημαίνει ότι τέτοιες απόψεις δεν εκφράζουν τόσο μια επιθυμητή λύση, όσο ίσως έλλειψη εναλλακτικών επιλογών.

Στα βόρεια και βορειοανατολικά προάστια, ένα μέρος από τις ανεπάρκειες των υπηρεσιών καλύπτεται από ιδιωτικούς παιδικούς σταθμούς, σχολεία, οίκους ευγηρίας, κλινικές κ.λπ. Δεν είναι συμπτωματικά ότι τα μεγαλύτερα ιδιωτικά τέτοια ιδρύματα βρίσκονται σ' αυτές τις περιοχές. Αλλά για την πλειοψηφία των νοικοκυριών στο ΠΣΠ, η έλλειψη ή η ανεπάρκεια της δημόσιας παροχής χρειάζεται να συμπληρωθεί με προσωπική εργασία. Αυτό σημαίνει, με τις σημερινές συνθήκες, προσωπική εργασία των γυναικών, των οποίων η καθημερινή ζωή καθορίζεται από τον όγκο της εργασίας για φροντίδα.

Νοικοκυριά και οικογένειες²⁵

Πληροφορία για τους τύπους και τη δομή του νοικοκυριού / οικογένειας μπορεί να

αντλήσει κανείς από έρευνα σε διαφορετικές ομάδες πληθυσμού στο ΠΣΠ.²⁶ Σύμφωνα με αυτές τις μελέτες, ο αριθμός των «πυρηνικών νοικοκυριών» αυξάνεται, ενώ τα μονογονεϊκά ή άλλου τύπου νοικοκυριά παραμένουν περιορισμένα σε αριθμό. Ταυτόχρονα διατηρείται ένα είδος «εκτεταμένης οικογένειας», βασισμένο σ' ένα δίκτυο υποχρεώσεων και δικαιωμάτων μεταξύ συγγενών, που κατοικούν στην ίδια περιοχή αλλά όχι αναγκαστικά στο ίδιο σπίτι. Η έκταση τέτοιων δικτύων είναι δύσκολο να αποτιμηθεί ποσοτικά, αλλά σίγουρα συσχετίζεται με την ανεπάρκεια των υπηρεσιών και υποδηλώνει έναν τύπο αναπαραγωγής που στηρίζεται σε απλήρωτη εργασία διάφορων μορφών.²⁷

Το μέσο μέγεθος νοικοκυριού στο ΠΣΠ μειώθηκε από 3,4 άτομα το 1961 σε 2,9 το 1981. Η διαφορά ανατολικών - δυτικών συνοικιών είναι και πάλι σημαντική: το μέσο μέγεθος νοικοκυριού είναι αρκετά μεγαλύτερο από το μέσο όρο στις δυτικές συνοικίες και μικρότερο στις ανατολικές και βόρειες (3,5 και 2,1, αντίστοιχα). Στις δυτικές και βορειοδυτικές συνοικίες είναι επίσης μεγαλύτερο, από το μέσο όρο του ΠΣΠ, το ποσοστό των παιδιών 14 ετών και κάτω, ενώ ο Δήμος Αθηναίων είναι ο φτωχότερος σε νεαρό πληθυσμό. Οι περιοχές με τα μεγαλύτερα ποσοστά παιδιών συμπίπτουν γενικά με τις περιοχές όπου παρατηρείται η μικρότερη συγκέντρωση οικονομικά ενεργών γυναικών.²⁸

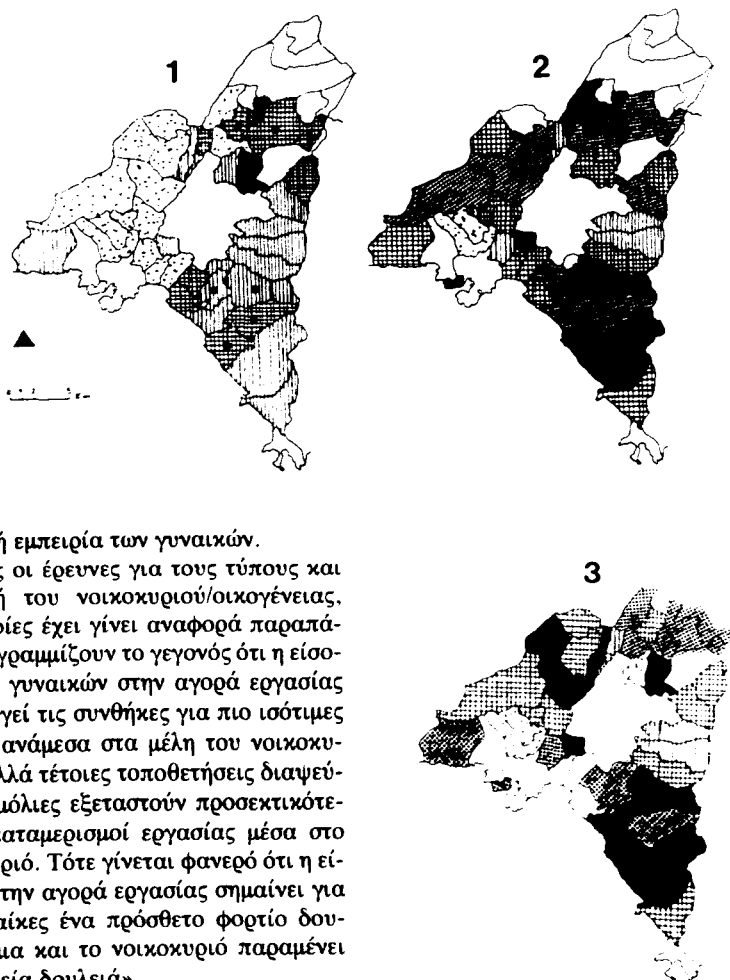
Οι νέοι κάτω των 19 ετών μένουν σε νοικοκυριά μέσου και μεγάλου μεγέθους (νοικοκυριά με 4 άτομα και άνω). Σύμφωνα με την πρόσφατη έρευνα του ΕΚΚΕ για τους νέους στο ΠΣΠ, η οικογένεια/νοικοκυριό εξακολουθεί να είναι η κύρια πηγή εισοδήματος για τους νέους 15-24 ετών: 74% των νέων 15-19 ετών και 40% των νέων 20-24 ετών για μεγάλο χρονικό διάστημα παίρνουν από τους γονείς τους τα χρήματα που ξοδεύουν. Πάνω από τα 3/4 και στις δύο ομάδες ηλικιών περιμένουν βοήθεια από την οικογένεια σε περίπτωση οικονομικών προβλημάτων. Οι γυναίκες που εξαρτώνται από την οικογένεια είναι κάπως περισσότερες από τους άνδρες.²⁹

Σε αντίθεση με τους νέους, οι ηλικιωμένοι μένουν σε μικρά νοικοκυριά. Στο ΠΣΠ, 61% των ατόμων 65 ετών και άνω μένουν σε νοικοκυριά του ενός ή των δύο ατόμων, πρακτικά δηλαδή μένουν μόνοι. Μόλις το 12-13% των νοικοκυριών στο ΠΣΠ περιλαμβάνουν και ηλικιωμένα μέλη. Ανεξάρτητα όμως από τον τύπο συγκατοίκησης, το δίκτυο ανταλλαγής υπηρεσιών είναι ιδιαίτερα διαδεδομένο. Ένα στα τρία νοικοκυριά με παιδιά προσχολικής ηλικίας στηρίζεται στους παππούδες - κυρίως στη μητέρα της γυναίκας - για τη φροντίδα των μικρών παιδιών στις ώ-

ρες εργασίας. Η πιθανότητα να «κρατάει το παιδί» κάποια γιαγιά είναι διπλάσια όταν η γυναίκα έχει απασχόληση έξω από το σπίτι. Αντίστοιχα, τα παιδιά - ιδίως οι κόρες - φροντίζουν τους ηλικιωμένους γονείς, όταν χρειάζεται. Η κοινωνική έρευνα τεκμηριώνει αυτό που αποτελεί κα-

ΧΑΡΤΗΣ 2

Πολεοδομικό Συγκρότημα Πρωτεύουσας (ΠΣΠ):
Δημόσια Εκπαίδευση και Παιδικοί Σταθμοί (1985)

θέσεις ως % των χρηστών

	< 10		51-75
	10-25		> 75
	26-50		*

* Δεν υπάρχει πληροφορία ή δεν είναι συγκρίσιμη

1. Νηπιαγωγεία και παιδικοί σταθμοί

2. Δημοτικά

3. Γυμνάσια - Λύκεια

Πηγή: ΥΠΕΧΩΔΕ (1985)

θημερινή εμπειρία των γυναικών.

Όλες οι έρευνες για τους τύπους και τη δομή του νοικοκυριού/οικογένειας, στις οποίες έχει γίνει αναφορά παραπάνω, υπογραμμίζουν το γεγονός ότι η εισοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας δημιουργεί τις συνθήκες για πιο ισότιμες σχέσεις ανάμεσα στα μέλη του νοικοκυριού. Αλλά τέτοιες τοποθετήσεις διαψεύδονται μόλις εξεταστούν προσεκτικότερα οι καταμερισμοί εργασίας μέσα στο νοικοκυριό. Τότε γίνεται φανερό ότι η εισοδος στην αγορά εργασίας σημαίνει για τις γυναίκες ένα πρόσθετο φορτίο δουλειάς, μια και το νοικοκυριό παραμένει «γυναικεία δουλειά».

Στο ΠΣΠ (όπως και αλλού) οι άνδρες σπάνια έχουν αποκλειστική ευθύνη για οποιαδήποτε δουλειά του νοικοκυριού. Όταν ασχολούνται με δουλειές του νοικοκυριού ή με τα παιδιά τους, «βοηθούν τη νοικοκυρά». Η βοήθεια περιορίζεται συνήθως στα «ψώνια» και στο «κράτημα των παιδιών», ενώ το πλύσιμο των πιάτων ή των ρούχων είναι οι πιο φυλετικά προσδιορισμένες (γυναικείες) δουλειές.³⁰ Γενικά πάντως αποφεύγουν τις λιγότερο ευχάριστες πλευρές οποιασδήποτε δουλειάς. Για παράδειγμα, μόνο 9% των ανδρών που έχουν μικρά παιδιά τα καθαρίζουν συνήθως, και λιγότεροι από 5% σηκώνονται αν το μικρό κλάψει τη νύχτα. Η συμβολή τους είναι κάπως μεγαλύτερη αν «η σύζυγος εργάζεται» (και εκτός σπιτιού).

Οι ίδιοι οι άνδρες πιστεύουν ότι συμ-

βάλλουν περισσότερο από όσο οι γυναίκες παραδέχονται. Όμως η συμβολή τους παρακολουθεί τους προσδιορισμούς του «αρχηγού και εκπροσώπου της οικογένειας, που κερδίζει το ψωμί». Αντίθετα οι γυναίκες αναλαμβάνουν συχνότερα «ανδρικές δουλειές», όπως μικροεπισκευές ή

ζονται βέβαια σε έρευνες μεγάλης κλίμακας, που αφορούν διαφορετικά τμήματα του πληθυσμού του ΠΣΠ. Δεν μπορούν να γενικευθούν συνολικά και ανεξάρτητα από ταξικές και γεωγραφικές διαφοροποιήσεις. Δείχνουν όμως, τουλάχιστον για τις ομάδες που μελετούν (π.χ. νέοι 15-24 ετών, μητέρες παιδιών προσχολικής ηλικίας), πώς οι κατά φύλο διακρίσεις και ιεραρχίες διαμορφώνονται και επαναπροσδιορίζονται στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων.

Ανάμεσα σε δύο κόσμους

Στη διαδικασία ανάπτυξης του ΠΣΠ, με τις ad hoc επεκτάσεις και την εκμετάλλευση της αστικής γης, κατά τεκμήριο μέσα από μικρής κλίμακας επεμβάσεις ιδιωτών, έχουν διαμορφωθεί περιοχές όπου οι συνθήκες καθημερινής ζωής είναι πολύ διαφορετικές. Σε μεγάλες περιοχές του ΠΣΠ οι δυνατότητες απασχόλησης είναι ελάχιστες και το επίπεδο της υποδομής και των δημόσιων εξυπηρετήσεων εξαιρετικά χαμηλό. Οι υπηρεσίες εκπαίδευσης, υγείας, πρόνοιας, οι δημόσιες μεταφορές, το τοπικό εμπόριο, οι δυνατότητες αναψυχής κ.λπ., είναι ανεπαρκείς για τον αριθμό των κατοίκων που χρειάζεται να εξυπηρετήσουν ή λείπουν εντελώς. Η διαφοροποιημένη παροχή τους συνδέεται με, και ανασταράγει, τη γεωγραφία της ταξικής διαίρεσης ανάμεσα στο ανατολικό και το δυτικό τμήμα του ΠΣΠ.

Ακόμη και όταν παρέχονται δημόσιες υπηρεσίες και εξυπηρετήσεις, ο τρόπος λειτουργίας τους προϋποθέτει κάποιον ιδιωτικοποιημένο τρόπο συμπλήρωσης της παροχής μέσα από την αγορά ή/και από απλήρωτη οικιακή εργασία. Η εκπαίδευση και η πρόνοια για τα μικρά παιδιά ή για τους ηλικιωμένους είναι πασιγνώστα χαρακτηριστικά παραδείγματα. Οι συνέπειες της ελλιπούς παροχής τους βαρύνουν πολύ περισσότερο τα χαμηλά εισοδήματα, όπου οι ανεπάρκειες είναι δύσκολο να καλυφθούν μέσα από την αγορά. Καθορίζοντας τι υπηρεσίες και εξυπηρετήσεις παρέχονται, πώς κατανέμονται στο χώρο, πώς λειτουργούν και ποιοι είναι «δικαιούχοι», η κοινωνική πολιτική διαφοροποιεί τις συνθήκες καθημερινής ζωής στην πόλη. Ταυτόχρονα συμβάλλει σε μια συνεχή μετάθεση του ορίου ανάμεσα στο ιδιωτικό και το δημόσιο, ανάμεσα στις προσωπικές λύσεις και την κοινωνική παροχή. Καθώς οι συνθήκες κατοικίας στο ΠΣΠ γενικά βελτιώνονται, οι όροι παροχής δημόσιων εξυπηρετήσεων και υπηρεσιών είναι εκείνοι που καθορίζουν όλο και περισσότερο τον όγκο και το περιεχόμενο της οικιακής εργασίας και την καθημερινή ζωή των γυναικών που την επωμίζονται.

επαφές με κρατικές υπηρεσίες. Οι σχέσεις εξουσίας όμως δεν μοιάζει να μεταβάλλονται σημαντικά, καθώς τα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στη «γυναίκα» εξακολουθούν να συνδέονται με το νοικοκυριό, τη μητρότητα και την υποταγή των προσωπικών αναγκών και επιδιώξεων στην ικανοποίηση του συζύγου και των παιδιών.³¹

Οι απόψεις των νέων γι' αυτά τα ζητήματα είναι παρόμοιες. Ως θέμα αρχής, 78% των νέων ανδρών (15-24 ετών) και 92% των νέων γυναικών στα ΠΣΠ πιστεύουν ότι «πρέπει να κατανέμονται ισοτίμα και στα δύο φύλα» τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις. 54% των νέων ανδρών και 83% των νέων γυναικών επίσης συμφωνούν ότι «η θέση της γυναίκας δεν πρέπει να περιορίζεται αποκλειστικά στο σπίτι». Αλλά πολύ λίγοι νέοι άντρες είναι έτοιμοι να αναλάβουν ευθύνες που θεωρούνται «γυναικεία δουλειά»: 91% ασχολούνται σπάνια ή ποτέ με δουλειές του νοικοκυριού, 70% κάνουν σπάνια ή ποτέ τα ψώνια, 93% φροντίζουν σπάνια ή ποτέ άλλα μέλη της οικογένειας. Αντίθετα, οι μισές τουλάχιστον νέες γυναίκες ασχολούνται συνήθως με όλα αυτά.³²

Στις συνθήκες αμοιβαίας εξάρτησης, τόσο σε καθημερινή βάση όσο και από γενιά σε γενιά, και με τους δεδομένους καταμερισμούς εργασίας, διαμορφώνονται σχέσεις εξουσίας ανάμεσα σε νεαρά και ενήλικα άτομα, ανάμεσα σε γυναίκες και άνδρες, σε γυναίκες και γυναίκες, σε άνδρες και άνδρες. Οι παρατηρήσεις στηρί-

Στη διαδικασία ανάπτυξης της πόλης διαμορφώνεται ένα γυναικείο εργατικό δυναμικό που έχει ανάγκη για αμειβόμενη εργασία και θέλει να εργαστεί. Αλλά βρίσκεται «παγιδευμένο» σ' έναν κόσμο οικιακής εργασίας, που συχνά αποκρύβεται γιατί περιγράφεται ως «προσφορά», «αγάπη» και «φροντίδα». Αυτό δεν σημαίνει πως κάθε είδους φροντίδα και προσφορά προς άλλα πρόσωπα θα όφειλε να ιδρυματοποιηθεί. Στην πραγματικότητα, μια τέτοια περιγραφή της οικιακής εργασίας είναι ακριβής, όσο είναι και μυθοποιητική. Αυτό που πρέπει όμως να τονιστεί είναι ότι η παροχή υπηρεσιών από το κράτος, στην Ελλάδα γενικά και στο ΠΣΠ ειδικότερα, προϋποθέτει την ύπαρξη μιας νοικοκυράς πλήρους απασχόλησης σε κάθε νοικοκυριό. Ταυτόχρονα ανασταράγει την ανάγκη για την ύπαρξη της και της αφήνει περιορισμένες εναλλακτικές δυνατότητες.

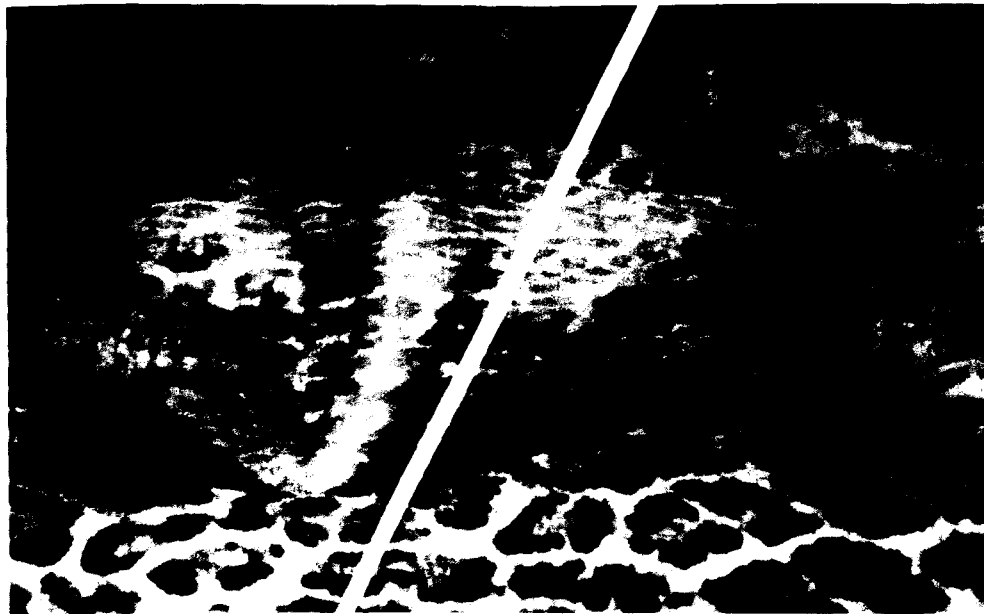
Το εν δυνάμει εργατικό δυναμικό, που διαμορφώνεται μέσα από αυτή τη διαδικασία, έχει αποτελέσει σημαντικό συστατικό της αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου σε διάφορους κλάδους της παραγωγής, που λειτουργούν με υπεργολαβίες. Η αμειβόμενη εργασία στο σπίτι θεωρείται συχνά ότι συνδυάζεται με τα οικιακά «καθήκοντα των γυναικών» και ότι είναι αμοιβαία επωφελής για εργαζόμενες και εργοδότες. Αλλά η δουλειά με το κομμάτι στο σπίτι, με πάνω από 10 ώρες ωράριο, και η μη αμειβόμενη οικιακή εργασία μαζί, δεν εξασφαλίζουν στις γυναίκες το χαρακτηρισμό και τα προνόμια των εργαζομένων, ούτε μεταβάλλουν την υποδεέστερη θέση τους στην αγορά εργασίας και στο σπίτι.

Οι γυναίκες ενσωματώνονται στην αστική αγορά εργασίας με όλες τις πραγματικές και συμβολικές δεσμεύσεις του προσδιορισμού τους ως νοικοκυρών. Οι κατά φύλο καταμερισμοί εργασίας στο σπίτι και στον τόπο δουλειάς ενσωματώνουν, εκφράζουν και αναπαράγουν σχέσεις κυριαρχίας και υποτέλειας ανάμεσα σε γυναίκες και άνδρες. Το περιεχόμενο της εργασίας σε καθέναν από τους «δύο κόσμους» προσδιορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τη διαδικασία αστικής ανάπτυξης, που διαιρεί το ΠΣΠ σε περιοχές με καλή ποιότητα κατοικίας, εξυπηρημένων και υπηρεσιών και με ευκαιρίες απασχόλησης και αναψυχής, και σε συνοικίες όπου όλα αυτά λείπουν.

Μέσα από τέτοιες διαδικασίες και καταμερισμούς εργασίας, οι περισσότερες γυναίκες στην Αθήνα – όπως και αλλού – βρίσκονται «ανάμεσα σε δύο κόσμους», σε μια κατάσταση σύγκρουσης και έντασης που δεν είναι εύκολο να ξεπεραστεί. Το ιδιαίτερο περιεχόμενο καθενός από τους «δύο κόσμους» και η σχέση μεταξύ τους ρυθμίζουν την καθημερινή ζωή των

γυναικών και καθορίζουν ταξικές και φυλετικές ταυτότητες. Ανάμεσα σ' αυτούς τους κόσμους οι γυναίκες, συλλογικά και ατομικά, αγωνίζονται να ανατρέψουν τους προσδιορισμούς της υποτέλειας ή απλά να επιβιώσουν μέσα σ' αυτούς. ■

Αθήνα, Οκτώβριος 1989

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για μια παρουσίαση των κατευθύνσεων έρευνας και της βιβλιογραφίας γύρω από αυτά τα ζητήματα, δες Ντ. Βαίου (1989), «Ο χώρος των γυναικών», *Δελτίο Σύλλογου Αρχιτεκτόνων* 20, Απρίλιος-Μάιος, σελ. 33-36.
2. Κλάδοι οικονομικής δραστηριότητας κατά διψήφιους κωδικούς, όπως χρησιμοποιούνται στις Απογραφές Καταστημάτων και Απασχολουμένων της ΕΣΥΕ.
3. Για τους κλάδους αυτούς έχουν υπολογιστεί Συντελεστές Ειδικεύσεως των Δήμων του ΠΣΠ: $LQ(i) = S(i)/T(i)$, όπου $S(i)$ = ποσοστό απασχόλησης στον κλάδο (i), στο συγκεκριμένο Δήμο, και $T(i)$ = ποσοστό απασχόλησης στο ΠΣΠ στον κλάδο (i). Δεν έχουν υπολογιστεί Συντελεστές Ειδικεύσεως για τους Δήμους όπου η αναλογία θέσεων απασχόλησης (1978) προς τον πληθυσμό (1981) είναι κάτω από 0,08.
4. Αυτή η οργάνωση της παραγωγής δεν αποτελεί βέβαια ιδιαιτερότητα του ΠΣΠ. Είναι «συστατικό» του δυναμισμού πολλών ενδιάμεσων περιφερειών καθώς και άλλων αστικών κέντρων. Δες σχετικά: Βαίου, Ντ., Χατζημυχάλης, Κ., (1987), «Μετασχηματισμός των περιφερειακών αγορών εργασίας και μορφές κοινωνικής αναπαραγωγής στην Ελλάδα», *Πόλη και Περιφέρεια* 13, σελ. 99-122. Και την έρευνα σε εξέλιξη: Βαίου, Ντ., Λαμπρινιάδης, Λ., Χρονάκη, Ζ., Χατζημυχάλης, Κ., (1989), *Διάχυτη εκβιομηχάνιση στο Πολεοδομικό Συγκρότημα και στην Ευρύτερη Περιοχή Θεσσαλονίκης και επιπτώσεις της στην ανάπτυξη της πόλης*, Έκθεση για την Α' φάση, Οργανισμός Θεσσαλονίκης.
5. Για μια αναλυτικότερη συζήτηση του ζη-

τήματος, δες το «Αφιέρωμα στην Παραοικονομία», *ΤΟ ΚΑΠΑ* 17, σελ. 19-27.

6. Το 1981, το ποσοστό των γυναικών στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό ήταν 37% στη Γαλλία, 39% στην Αυστρία, 41% στη Δανία, 46% στη Φινλανδία. Βλ. OECD, *Labour Statistics 1970-1981*, Paris: OECD.
7. Δες π.χ. Γκιζέλης, Γ., Κουταντζόγλου, Ρ., Τεπέρογλου, Α., Φύλιας, Β., (1984), *Παράδοση και νεωτερικότητα στις πολιτιστικές δραστηριότητες της ελληνικής οικογένειας: Μεταβαλλόμενα σχήματα*, Αθήνα: ΕΚΚΕ. Πανταζίδης, Ν., Κασμάτη, Κ., κ.ά. (1984), *Μέγεθος και σύνθεση του πληθυσμού της πρωτεύουσας*, Αθήνα: ΕΚΚΕ. Τσουκαλάς, Κ. (1986), «Εργασία και εργαζόμενοι στην πρωτεύουσα: Διασφάλινες, ερωτήματα, υποθέσεις», στον συλλογικό τόμο *Η Ελλάδα σε εξέλιξη*, Αθήνα: Εξάντας.
8. Δες Πανταζίδης, Ν., Κασμάτη, Κ., κ.ά. (1984), ό.π., σημ. 7.
9. Το 1981, οι μισθωτοί ήταν 66% του συνόλου των εργαζομένων στην Ελλάδα, 89% στη Γαλλία, 93% στη Μ. Βρετανία, 95% στη Σουηδία. Βλ. OECD, *Labour Statistics 1970-1981*, Paris: OECD.
10. Βλ. Καράγιωργας, Σ., Κασμάτη, Κ., Πανταζίδης Ν. (1988), *Έρευνα για τη σύνθεση και την κατανομή του εισοδήματος στην Ελλάδα, μέρος πρώτο*, Αθήνα: ΕΚΚΕ. Πανταζίδης, Ν., Κασμάτη, Κ., κ.ά. (1984), ό.π., σημ. 7. Μουσούρου, Λ. (1985), *Οικογένεια και παιδιά στην Αθήνα*, Αθήνα: Εστία.
11. Βλ. Καράγιωργας, Σ., Κασμάτη, Κ., Πανταζίδης, Ν. (1988), ό.π., σημ. 10 (ειδικότερα κεφ. IV: Ατομικό εισόδημα), και ΕΣΥΕ, *Στατιστικές Επετηρίδες 1975, 1986*.
12. ΕΣΥΕ, *Στατιστικές Επετηρίδες 1975, 1986*.

13. Δες π.χ. Kanellouopoulos, C.N. (1982), «Male - female pay differentials in Greece», *Greek Economic Review* 4:2. Κανελλόπουλος, Κ.Ν. (1986), *Εισοδήματα και φτώχεια στην Ελλάδα: Προσδιοριστικοί παράγοντες*, Αθήνα: ΚΕΠΕ (Επιστημονικές Μελέτες 22). Psacharopoulos, G. (1983), «Sex Discrimination in the Greek Labor Market», *Modern Greek Studies* 1:2.
14. Βλ. Πανταζίδης, Ν., Κασιμάτη, Κ., κ.ά. (1984), ό.π., σημ. 7.
15. Βλ. Αυδή-Καλκάνη, Ι. (1989), *Φεμινισμός και εργασία στην Ελλάδα σήμερα*, Αθήνα: Νέοι Καιροί.
16. Από την πολύ εκτεταμένη βιβλιογραφία πάνω στα ζητήματα αυτά, δες π.χ. Leontidou-Emmanuel, T. (1981), *Working class and land allocation: The urban history of Athens, 1880-1980*, unpublished Ph. D. Thesis, University of London (2 vols). Λεοντίδου-Εμμανουήλ, Α. (1982), «Αθήνα: Οικονομική, κοινωνική και οικιστική ανάπτυξη του σύγχρονου πολεοδομικού συγκροτήματος», *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάνικα*, τόμος 3, σελ. 388-414. Μαντουβάλου, Μ. (1980), *Production de logements et rapports de pouvoir en Grèce*, Paris: EHSS.
17. Δες ΕΣΥΕ, *Στατιστικές Επετηρίδες 1975, 1986*. Οικονόμου, Δ. (1987), «Πολιτική κατοικίας στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 64, σελ. 56-129.
18. Για μια αναλυτική παρουσίαση, βλ. Οικονόμου, Δ. (1987), ό.π., σημ. 17.
19. ΕΣΥΕ, *Στατιστικές Επετηρίδες 1975, 1986*. Cruegger, E. (1973), «Socio-geographic Study of Greater Athens Area», στο ΕΚΚΕ, *Τελική Έκθεση*, τόμος Α', σελ. 208-328.
20. Lefebvre, H. (1976), *The Survival of Capitalism*, London: Alison Busby.
21. Σύμφωνα με μελέτη του ΚΕΠΕ, στο σύνολο της χώρας υπάρχουν 7.000 θέσεις σε ιδρύματα για ηλικιωμένους και 6.000 θέσεις για άτομα με ειδικές ανάγκες. Δες ΚΕΠΕ (1985), *Κοινωνική Πρόνοια*, Αθήνα: ΚΕΠΕ.
22. Το 1985, ανά 100 κατοίκους αναλογούσαν 9 κλίνες, 5 γιατροί, αλλά 3 νοσοκόμες. ΕΣΥΕ, *Στατιστικές Επετηρίδες 1975, 1986*. Κυριάπουλος, Γ. (1980), «Η υγειονομική κρίση στην Ελλάδα», *Οικονομία και Κοινωνία* 10, Μάρτιος, σελ. 8-31.
23. ΥΠΕΧΩΔΕ, *Επιχείρηση Πολεοδομικής Ανασυγκρότησης (ΕΠΑ) 1982-1985*, Γενικά Πολεοδομικά Σχέδια των Δήμων του ΠΣΠ.
24. Βλ. Μουσσούρου, Α. (1985), ό.π., σημ. 10.
25. Για έναν ορισμό και σχολιασμό της χρήσης των δύο όρων, δες Βαΐου, Ντ., Στρατηγάκη, Μ. (1989), «Το φύλο στην κοινωνική έρευνα: Μια αποτίμηση της εκδοτικής δραστηριότητας του ΕΚΚΕ», ανακοίνωση στο Συνέδριο *Η Κοινωνική Έρευνα στην Ελλάδα σήμερα*, Αθήνα 11-13 Ιανουαρίου 1989.
26. Δες, ανάμεσα σε άλλα: Σαφλίου-Rothchild, K. (1972), «Η διάρθρωση της οικογενειακής εξουσίας και οι εκ του γάμου ικανοποιήσεις», *Επιθεώρησης Κοινωνικών Ερευνών* 13, σελ. 92-100. Σοράκος, Ε. (1975), «Οικιστική δομή και κοινωνικοποίηση. Η περίπτωση της Αθήνας», *Επιθεώρησης Κοινωνικών Ερευνών*, 23, σελ. 142-149. Συμεωνίδου, Χ. (1986), «Γονιμότητα και απασχόληση των γυναικών: μια πρώτη προσέγγιση στην περιφέρεια Πρωτευούσης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 61. Γκιζέλης, Γ., κ.ά. (1984), ό.π. σημ. 7. Μουσσούρου, Α. (1984), *Η Ελληνική Οικογένεια*, Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν. Μουσσούρου, Α. (1985), ό.π., σημ. 10. Πανταζίδης, Ν., Κασιμάτη, Κ., κ.ά. (1984), ό.π., σημ. 7.
27. Για μια ανάλυση ιταλική εμπειρία, δες π.χ. Mingione, E. (1983), «Informalization, restructuring and the survival strategies of the working class», *International Journal of Urban and Regional Research* 7:3, σελ. 311-339. Vinay, P. (1985), «Family life cycle and the informal economy in Central Italy», *International Journal of Urban and Regional Research*, 9:1, σελ. 82-98.
28. Δες Πανταζίδης, Ν., Κασιμάτη, Κ., κ.ά. (1984), ό.π., σημ. 7, πίνακες και χάρτες IV.5 και IV.8.
29. Βλ. Γαρδίκη, Ο., Κελεπέρης, Χ., Μουρίκη, Α., Μυριζάκης, Γ., Παραδέλλης, Θ., Τεπέρογλου, Α. (1988), *Νέοι: Διάθεση χρόνου - Διαπροσωπικές σχέσεις*, μέρος Α', Αθήνα: ΕΚΚΕ.
30. Βλ. π.χ. Γκιζέλης, Γ., κ.ά. (1984), ό.π. σημ. 7, και Μουσσούρου, Α. (1985), ό.π., σημ. 10.
31. Βλ. π.χ. Γκιζέλης, Γ., κ.ά. (1984), ό.π., σημ. 7.
32. Βλ. Γαρδίκη, Ο., κ.ά. (1988), ό.π., σημ. 29 - ιδιαίτερα πίνακες 31 και 31α και σελ. 43-44.